

Tartu ülikool
kunstide ja humanitaarteaduste valdkond
ajaloo ja arheoloogia instituut
üldajaloo osakond

Haldja Hermaküla

Jumalanna Hekate funktsioonid ja kultus Vana-Kreekas

Bakalaureusetöö

Juhendajad: Mait Kõiv, PhD ja Elo-Mall Toomet, MA

Tartu 2026

Nimekiri töös kasutatud lühenditest

- Aesch. = Aischylos
 - Suppl. = „Palujannad“
- Aristoph. = Aristophanes
 - Lys. = „Lysistrate“
 - Plout. = „Ploutos“
 - Thes. = „Naised tesmofooridel“
 - Vesp. = „Herilased“
- Eur. = Euripides
 - Ion. = „Ion“
 - Med. = „Medeia“
- Hes. = Hesiodos
 - Cat. = „Naiste kataloog“
 - Th. = „Theogonia“
 - Op. = „Tööd ja päevad“
- HH 2 = „Hümn Demeterile“
- HH 9 = „Hümn Artemisele“
- Hom. = Homeros
 - Il. = „Ilias“
 - Od. = „Odüsseia“
- Call. = Kallimachos
- Lyk. = Lykophron
 - Alex. = „Alexandra“
- Paus. = Pausanisas
- Stesich. = Stesichoros
- Strab. = Strabon
 - Geog. = „Geograafia“

Lisaks on lühenditena esitatud inskriptsioonid teosest „Inscriptiones Graecae“, kuhu on kokku kogutud inskriptsioonid Kreekast, ning andmebaas Collection of Greek Ritual Norms, vastavalt IG I³ ja CGRN.

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Allikates ilmnev pilt Hekatest ajajärkude lõikes	7
1.1. Arhailine periood	7
1.2. Klassikaline periood	10
1.3. Hellenismiperiood	12
2. Hekate päritolu	14
3. Hekate seos teiste jumalatega	17
3.1. Demeter ja Kore	17
3.2. Artemis ja Apollon	21
4. Hekate kui <i>kourotrophos</i>	25
Kokkuvõte	28
Summary	30
Bibliograafia	32
Primaarallikad	32
Sekundaarkirjandus	33

Sissejuhatus

Hekate on Vana-Kreeka jumalanna, keda seostatakse tavaliselt ristteede ja nõiakunstiga. Ometi tekib kõige varasemaid allikaid lugedes temast hoopis teistsugune pilt. Juba arhailistes allikates (7.–6. saj eKr) on teda kirjeldatud kui *kourotrophos* (κουροτρόφος) ehk laste toitjat või hoidjat ning talle on omistatud saatja ja kaitsja funktsioonid. Sellel ajaperioodil on Hekatet seostatud ühelt poolt peamiselt Demeteri ja Persephonega, teisalt Artemise ja Apolloniga. Samuti ilmnevad juba sel ajal Hekate kokkupuuted allilmaga. Hiljemalt klassikalisel ajaperioodil (5.–4. saj eKr) saab Hekate peamiseks funktsiooniks kaitsmine ning tema kujukesi – hekataioneid¹ – hakatakse panema kodude ette, et kurja eemale peletada. Tema seosed allilmaga on üha selgemad ning vähemalt Atika maakonnas on teda hakatud samastama Artemisega. Sellel ajal ilmnevad tema varaseimad sidemed koertega, kelle ulg kuulutab jumalanna tulekut. Hellenismiajaks (3.–1. saj eKr) on ta peamiselt seotud üleminekuliste alade valvamisega. Sellised alad olid erinevad sissepääsud, nagu väravad või uksed, ning spirituaalselt elu ja surma vaheline piir. Ta esineb endiselt hekataionitena uste ees ning talle jäetakse ristteedele nn Hekate õhtusööke, mis peaks seal liikleivaid ohte takistama. Hellenismiajal leiab teda ka koos Hermesega erinevatelt needusetahvlitelt.

Arhailisel ajal on Hekatet teadaolevalt varaseima Vana-Kreeka autorina maininud Hesiodos (7. saj eKr)², kelle tuntumad teosed on didaktiline poeem „Tööd ja päevad“ ja „Theogonia“, millest viimane kirjeldab jumalate põlvnemist. „Theogonias“ on Hekatele pühendatud pikk 50-värsiline ülistus, nn „Hümn Hekatele“.³ Samuti on Hekatet mainitud antiikajal Hesiodosele omistatud erinevate kangelassuguvõsade genealoogiat kirjeldavas värsspoeemis „Naiste kataloog“. Sellest poemist on teada vaid fragmendid, osalt papüüruselt ning osalt hilisemate antiikautorite tekstidest, mistõttu on nende kontekst sageli vaieldav.⁴

Homeroose eepilistes poeemides „Iliases“ ja „Odüsseias“ ei ole Hekatet mainitud, küll aga esineb ta antiikajal Homeroosele omistatud „Hümnis Demeterile“ (arvatavasti 6. saj eKr). Hümnid olid ülistuslaulud jumalatele, mida esitati sissejuhatustena teistele eepilistele tekstidele erinevatel pidustustel. Ilmselt need Homeroose poolt loodud siiski ei ole.⁵

¹ Hekataionid olid kolme kehaga Hekate skulptuurid, mis asetati tavaliselt ristteedele või kodude ette.

² Hesiodose dateerimise kohta vt lähemalt Kõiv 2011.

³ Hes. Th. 411–452.

⁴ Cohen 1986, 127–142. Lisaks „Naiste kataloogile“ viidatakse mõnikord eraldi teosele „*Megalai ehoiai*“. Siinses töös käsitletakse neid ühe teosena. Diskussiooni kohta vt lähemalt Cohen 1986.

⁵ Foley 1994 28–30.

Klassikalisel ajajärgul mainivad Hekatet nipsisõnaliselt atika draamakirjanikud. Aischylos on maininud Hekate nime Artemise epiteedina draamas „Palujannad“. Euripides kirjutab Hekatest tragöödias „Medeia“ ning mainib teda draamas „Helena“. Kõige enam esineb Hekate aga Aristophanese komöödiates. Teda on mainitud teostes „Herilased“, „Lysistrate“ ja „Ploutos“. Lisaks esineb Hekate nime atika draamakirjanike mittesäilinud teoste fragmentides, mille kontekst ei ole teada. Atika draamakirjanikud kirjutasid oma teoseid tavaliselt dionüüsiate jaoks, kus etendusi käisid peamiselt vaatamas ateenlased, mistõttu peegeldavad need teosed enamasti Ateena ühiskonda ja elu. Tuleb arvestada, et draamakirjanikud ei püüdnud oma teostes alati järgida müüte nende traditsioonilisel kujul, vaid kujutasid sündmuseid vastavalt vajadusele.

Hellenismiajal ja hiljem on Hekatet mainitud mitmetes teostes, kuid siinses töös on kasutatud neist vaid mõnda, kuna töö keskendub varasemale ajaperioodile. Lykophronile (3. saj eKr) omistatud „Alexandras“ vihjab poet Hekatele mitu korda. Hekate kultusest ja mütoloogiast erinevates paikades on kirjutanud Pausanias oma reisikirjades „Hellase kirjeldus“ ja Strabon teoses „Geograafia“.

Lisaks on Hekatel oluline roll hellenismiajast ja Rooma perioodist pärinevates orfilistes hümnides ja sellega seondult Kaldea oraaklites (Χαλδαϊκὰ λόγια), kus ta esineb maailma hingena.⁶ Oraaklid olid populaarsed 3.–6. sajand pKr, mil neid kasutasid neoplatonistid oma müsteeriumites. See on aga täiesti omaette uurimisteema, mis ei ole siinse töö eesmärgiga seotud.

Kuna Hekate ei ole üks Olümpose traditsioonilisest kaheteistkümnest jumalast, siis on talle uurimuses pööratud suuremate jumalatega võrreldes tunduvalt vähem tähelepanu. Teda ei ole alati eraldi välja toodud vanakreeka müüdikogudes ega üldkäsitlustes vanakreeka religioonist.⁷ Samas on vanakreeka religiooni mõistmisel oluline määratleda ka väiksemate jumalate roll selles, mis teeb tähelepanu Hekatele nn suurte jumalate kõrval väga oluliseks.

Päris tähelepanuta pole Hekate uurimisloos siiski jäänud. Temast on kirjutanud mitmed ajaloolased ja klassikalised filoloogid. Vanakreeka religiooni uurimise varajane autoriteet Lewis Farnell (1856–1934) pühendas Hekatele peatüki oma viieköitelises koguteoses „The Cults of Greek States“, käsitledes seejuures põhjalikumalt tema võimalikku Traakia päritolu ja funktsioone. Rootsi klassikaline filoloog Martin Nilsson (1864–1967) kirjutas Hekatest ja tema

⁶ Johnston 1990, 1.

⁷ Nt puudub Hekate peaaegu täielikult Edith Hamiltoni 1959. aasta väljaandes tema raamatust „Mythology“.

funktsioonidest oma monumentaalteoses „Geschichte der griechischen Religion“, milles kujutas jumalannat kui tumedat, peamiselt hingede ja surnutega seotud tegelaskuju. Farnelli ja Nilssoni teosed, mis esindavad vanemaid seisukohti Hekate kohta, keskenduvad aga vanakreeka religiooni uurimisele üleüldiselt ning Hekate ei ole nende keskne uurimisteema.⁸

Esimese põhjalikum teos Hekate kohta pärineb saksa arheoloogilt Theodor Krausilt (1919–1994), kelle seisukohad on jätkuvalt kaalukad jumalanna olemuse mõistmisel. Kraus keskendub Hekate seostele Apolloni ja Väike-Aasiaga, analüüsides ka erinevaid arheoloogilisi leide, millel võib Hekatet kujutatud olla.⁹

Inglise klassikaline filoloog Martin West (1937–2015) on oma põhjalikus kommentaaris Hesiodose „Theogoniale“ käsitlenud ka nn „Hekate hümnid“ poeemi keskel. Hekate kohta leiab andmeid ka Westi poolt kokku kogutud ja kommenteeritud Hesiodose kaotsiläänud teoste fragmentidest. Hesiodose kujutatud Hekatest on kirjutanud teisedki klassikalised filoloogid. Hümnid keelelist poolt on uurinud Deborah Boedeker ning küllaltki pikalt on Hekate rolle „Theogonias“ käsitlenud Patricia A. Marquardt oma artiklis „A Portrait of Hecate“ ja Jenny Strauss Clay poeedi maailmapildile pühendatud teoses „Hesiod’s Cosmos“. Ülevaate Hekatest on andnud ka üks 20. sajandi mõjukamaid vanakreeka religiooni ja mütoloogia uurijaid Walter Burkert (1931–2015), kelle 1977. aastal ilmunud üldkäsitlusest on saanud üks kreeka religiooni uurimise alustekste.¹⁰

Siinse töö kirjutamisel on abi veel Ilmo Robert Von Rudloffi magistritööl põhinevast monograafiast Hekate kohta, kus on antud ülevaade Hekate funktsioonidest arhailisel ja klassikalisel ajal, olulisematest temaga seonduvatest kultustest ja seostest teiste vanakreeka jumalatega.¹¹ Hetkel käsitleb Hekate teemat kõige aktiivsemalt klassikaline filoloog ja religiooniajaloolane Sarah Iles Johnston. Tema monograafia „Hecate Soteira“ kirjeldab Hekate kohta neoplatonismis ja Kaldea oraaklites, „Restless Dead“ kirjutab ta Hekatest allilmse sfääri kontekstis ning artikkel „Crossroads“ kirjeldab Hekate rolli ristteedel.¹²

Hekatet on seega uurijate poolt varaselt käsitletud kui tumedat hingede ja nõiakunstiga seotud jumalannat, samuti on teda uuritud Hesiodose „Theogonia“ kontekstis, kus allilmsed sidemed puuduvad. See on viinud mitmed uurijad järelduseni, et Hekate on algselt olnud heatahtlik

⁸ Farnell 1896, 501–519; Nilsson 1967, 722–725.

⁹ Kraus 1960.

¹⁰ Burkert 1977. Siinses töös kasutatakse selle teose 1985. aastal ilmunud tõlget.

¹¹ Von Rudloff 1999.

¹² Johnston 1990; Johnston 1999, 203–249; Johnston 1991.

jumalanna, kes muutus allilmseks alles klassikalisel või hellenismiajal. Probleemseks on osutunud ka Hekate päritolu tuvastamine. Tema päritolumaaks on pakutud nii Traakiat, Väike-Aasiat kui ka Kreekat. Viimase paarikümne aasta jooksul on Hekatet hakatud tugevamalt seostama üleminekuliste aladega, füüsiliselt väravate ja ustega ning spirituaalselt surmaga. Samas ei ole piisavalt tähelepanu pööratud Hekate seostele ühe olulisema üleminekuga vanakreeka religioonis, noorte initsiatsiooniga.

Siinses töös uurin Hekate esinemist Vana-Kreeka kultuses ning tema funktsioone selles rõhuasetusega arhailisel perioodil. Samuti leian vastuse küsimusele, milline oli Hekate funktsioon tüdrukute initsiatsioonis.

Selle töö esimeses peatükis annan ülevaate Hekatest ilmnevast pildist arhailise, klassikalise ja hellenismiaja allikates. Teises peatükis vaatlen eri autorite seisukohti Hekate võimaliku päritolu kohta. Kolmandas peatükis kirjeldan Hekate varaseid seoseid teiste jumalate, peamiselt Demeteri ja Persephone ning Artemise ja Apolloniga. Et Hekate esines kultuses tavaliselt teiste jumalatega koos, on see vajalik tema rolli mõistmiseks. Valitud on just need jumalad, kuna teiste jumalatega koos esineb Hekate arhailise ja klassikalise ajajärgu olulistes allikates vaid üksikjuhtudel. Neljandas peatükis kirjeldan Hekate seoseid tüdrukute initsiatsiooniga ja püüan leida vastust oma teisele uurimisküsimusele.

1. Allikates ilmnev pilt Hekatest ajajärkude lõikes

1.1. Arhailine periood

Kõige varasem kindel allikas Hekate kohta on Hesiodose „Theogonia“ 7. sajandist eKr, kus jumalannale on pühendatud peaaegu omaette hümn tervikpoeemi raames. Hesiodos on kirjeldanud Hekatet Asteria ja Persese ainsa lapsena (*mounogenes*, kr μουνογενής),¹³ kusjuures Asteria on „Theogonia“ järgi Leto õde ning Leto Artemise ja Apolloni ema, mis teeb Hekatest ja Artemisest ning Apollonist nõod. Hesiodos kirjeldab Hekatet kui Zeusi poolt kõrgelt austatud. Peajumal annab Hekatele kingitusi ja valitseda osa kolmest põhisfäärist: taevast, maast ja merest.¹⁴ Hekate poole pöördutakse ohverdamistel ning ta saab inimesi oma tahtmise järgi soosida. Ta aitab kuningaid ja rahvakoosolekuid, koos Poseidoniga kalamehi ja koos Hermesega karjuseid. Hekate on ka *kourotrophos* ning lisaks Zeusile kõikide teiste jumalate poolt austatud.

Hesiodose Hekate kujutusviis, mis näitab Hekatet paljude sfääride peaaegu universaalse valitsejannana, on tekitanud palju poleemikat. Osa Hesiodost uurinud klassikalisi filolooge on arvanud, et nn hümn Hekatele „Theogonia“ keskel ei ole Hesiodose enda loodud, vaid on lisatud teosesse mõne hilisema Hekate austaja poolt.¹⁵ Sellele võiks viidata nii Hekatele pühendatud värsside tavatult suur arv muude jumalustega võrreldes kui ka nende värsside Hekatet ülistav sisu. Võrreldes oma hilisema üldiselt teisejärgulise staatusega vanakreeka religioonis on jumalannale omistatud rollid märkimisväärsed.

See pole aga ainus tõlgendusvõimalus. Martin West on Hesiodode „Theogonia“ kommentaaris pakkunud välja teooria, et Hekate ülistamine antud poeemis tulenes jumalanna austamisest Hesiodose enda poolt. Oma teises poeemis „Tööd ja päevad“ nimetas Hesiodos, et ta isa pärines Kymest Väike-Aasia rannikul.¹⁶ West arvab, et kultus tuli koos Hesiodose isaga Väike-Aasiast, kus Hekatet kindlasti austati (sellest lähemalt allpool) ning poeet propageeris jumalannat

¹³ Hes. Th. 427.

¹⁴ Hes. Th. 412–414.

¹⁵ Strauss Clay 2003, 130. Seda usub nt Nilsson 1967, 722–724.

¹⁶ Hes. Op. 630–640.

isiklike religioossete sidemete tõttu. Tema meelest vihjab sellele ka fakt, et Hesiodose venna nimi Perses¹⁷ on sama, mis Hekate isa oma „Theogonias“.¹⁸

Teisalt pakub Von Rudloff, et „Hekate hümn“ võis olla kirjanduslik võte, millega juhatati sisse „Theogonia“ jumalate põlvnemise järgmine põlvkond pärast Zeusi ja tema vendi ning õdesid.¹⁹ Samas mainib Von Rudloff, et „Hümn Hekatele“ ei ole Vana-Kreekas suure tähelepanu ja arutelu osaks saanud,²⁰ mis viitab, et selles esitatu võis olla vanakreeka vaatepunktist aktsepteeritav. See tähendab, et „Theogonias“ Hekatele omistatud rollid ei pruukinud olla kreeklaste jaoks ebatavalised.

„Theogoniales“ lisaks on hilisemate antiikkirjanike vahendusel säilinud ulatuslikke fragmente antiikajal Hesiodosele omistatud „Naiste kataloogist“ (arvatavasti 6. sajand eKr), mille järgi Hekate on merekoletise Skylla ema.²¹ Veel sisaldub fragmentides osana Trooja sõja eelloost kangelanna Iphigeneia (kataloogis nimega Iphimede²²) lugu. Trooja retkeks kogunenud ahhaialased pahandasid Artemist, mistõttu jumalanna ei lasknud tõusta tuulel, et nad Troojasse purjetada saaksid. Ennustaja Kalchas teatas, et tuleb ohverdada ahhailaste juhi Agamamnoni tütar Iphigeneia. Tüdruk kutsuti ahhaialaste juurde põhjendusega, et ta pannakse Achilleusele mehele, kuid selle asemel ta hoopis ohverdati.²³ Erinevate versioonide järgi võis Iphigeneia kas tõepoolest surra või saada Artemise poolt viimasel hetkel päästetud ja mõne loomaga asendatud. Ühe Hesiodosele omistatud värsikatke järgi hakati Iphigeneiat pärast tema päästmist kutsuma Artemis Enodiaks, keda hilisemad antiikautorid, näiteks Pausanias, pidasid Hekateks.²⁴ Iphigeneia Hekateks muutumisest on arhailisel ajal ühes oma poeemides nimetanud veel koorilüürik Stesichoros, kes ilmselt võttis süžee üle Hesiodoselt, kuid mainis juba kindlalt Hekate nime.²⁵

Tõenäoliselt 6. sajandi algusest on pärit järgmine allikas Hekate kohta: Homerossele omistatud „Hümn Demeterile“. Selles esineb Hekate allilmsete sidemetega. Pärast Persephone röövimist

¹⁷ Hes. Op. 10.

¹⁸ West 1966, 277.

¹⁹ Von Rudloff 1999, 13.

²⁰ Von Rudloff 1999, 20.

²¹ Hes. Cat. fr 200 (Most).

²² Iphimedeia nime võivad mütoloogias kanda nii Iphigeneia kui Tessaalia printsess Iphimede. Et aga kataloogi fragmendis on kirjutatud ka Artemis Einodiaks muudetud naise põlvnemine Klytaimnestrast ja Agamemnonist, ei saa siinkohal kuidagi mõeldud olla Tessaalia printsessi. Lisaks esineb Iphimede „Naiste kataloogis“ eraldiseisva tegelasena (Hes. Cat. 16). Teda kirjeldatakse aloaatide Otose ja Ephialtese emana, mis teeb tema suremise ja Hekateks muutumise võimatuks.

²³ Apollod. E.3.21–E.3.22.

²⁴ Paus. 1.43.1.

²⁵ Stesich. fr. 178 (Davies & Finglass).

Hadese poolt otsib tema ema viljakusjumalanna Demeter tütart taga ning Hekate annab talle teada, et kuulis tüdruku appikarjet tema röövimisel, ent ei näinud juhtunut, kuna viibis sel hetkel koopas. Hekate saadab Demeterit, kui nad lähevad koos küsima juhatust Helioselt, kes juhtunut pealt nägi.²⁶ Demeter lahkub leinates jumalate seast.²⁷ Hiljem, kui Persephone võib allilmast tagasi ema juurde tulla, võtab Hekate ta embusega vastu ja temast saab Persephone saatja.²⁸ Ehkki Hekate ise allilmas ei käi, on ta Persephonet elavate ja surnute piiril tervitamas, mis seob ta allilmse sfääriga.

Hümn näitab seega varast Hekate rolli kaitsja ja saatjana ning selles ilmnevad Hekate esimesed seosed allilmaga. Ta on Persephone röövimise ajal koopas, mis on allilmale lähedane koht, ning võtab tüdruku hiljem vastu just allilma ja elavate sfääri piiril. Need sündmused seovad ta üleminekuliste ebakindlate kohtadega, kus elavate ja surnute vallad võisid kreeklaste silmis omavahel ohtlikult põimuda.²⁹ Samas on ta Persephone saatja ja täidab tüdrukut kaitstes ühtlasi tema *kourotrophose* rolli.

6. sajandist on säilinud teadaolevalt ka vanim Hekatet kujutav skulptuur. Tegemist on Ateenast leitud väikse 20 cm kõrguse terrakotakujuga, mis kujutab troonil istuvat Hekatet. Kujul ei ole ühtegi identifitseerivat sümbolit, kuid troonile on kirjutatud fraas „*Aigon anatheken thekatei*“ (ΑΙΓΟΝ ΑΝΑΘΕΚΕΝ ΘΕΚΑΤΕΙ) ehk „Aigon pühendab selle Hekatele“.³⁰ Kujuke näitab, et selleks ajaks oli Hekate kultus Atikasse jõudnud. Samuti on sellest ajast pärit vanim Hekatele pühendatud altar, mis asus Apolloni Didyma templikompleksis Mileetose lähedal Väike-Aasias.³¹

Nimetatud tõendid näitavad, et arhailiseks ajaks oli Hekate selgelt kreeklaste poolt austatud jumalannana nii Mandri-Kreekas Atikas kui ka Väike-Aasias. Ta esineb allikates nii võimsa jumalannana, kes valitseb mitmete erinevate sfääride üle, kui ka saatja ja teenijana. Enamikus allikates väljendub Hekate kourotroofiline aspekt. Hekatet seostatakse arhailisel ajal kõige enam Artemise ja Apolloni ning Demeteri ja Persephonega, kuid vähemad seosed on tal ka teiste jumalatega: Zeusi, Poseidoni, Hermese ja Heliosega. Inimlikest tegelastest on teda seostatud Iphigeneiaga. Homerose Hümn Demeterile näitab Hekate sidemeid allilmaga ja teda

²⁶ HH 2 55–63.

²⁷ HH 2 90–94.

²⁸ HH 2 438–442.

²⁹ Johnston 1991, 217.

³⁰ TC 7729, Staatliche Museen zu Berlin. Vt. Von Rudloff 1999, 35.

³¹ Johnston 1999, 204.

on peetud merekoletise Skylla emaks. Sellest ajast on pärit ka varaseimad materiaalsed viited Hekate kultusele.

1.2. Klassikaline periood

5. sajandi draamakirjanduses ilmneb Hekatest varasemaga võrreldes mitmeti erinev pilt. Tema varasematele positiivsetele funktsioonidele on lisandunud negatiivsed või tumedamad aspektid. Seda on näha eelkõige Atika draamakirjanike teostes, kelle käsitluses Hekate teadaolevalt esimesena sellisel kujul nähtav on. Ei saa olla päris kindel, kas see protsess toimus draamakirjanike enda ideede mõjul või oli Hekate juba mütoloogias tumedamaks jumalannaks kujunemas. Tõenäoline tundub siiski, et päris ise draamakirjanikud neid seoseid välja ei mõelnud. Näitekirjanduse mõju oli aga arvestatav ning võib oletada, et vähemalt osaliselt populariseerus Hekate tumedam külg just selle tõttu. Arvestada tuleb sedagi, et 5. sajandist alates kasvab teadaolevate ja kättesaadavate allikate arv, mis jätab võimaluse, et mitmed varemgi Hekatele omistatud rollid alles selle perioodi allikate valguses meile teatavaks saavad.

Aischylos kirjutab Hekatest vähe. Hekate esineb tema teoses „Palujannad“ Artemise epiteedina,³² millest võib järeldada, et draamakirjaniku eluajal oli jumalannade omavaheline identifitseerimine Atikas üldtuntud. Samas ei ole kadunud Hekate enda identiteet. Aischylos kirjutab ühes säilinud fragmendis Hekatest paleede uste ees,³³ mis näitab, et ta säilitas oma ülesanded piiride valvajana ning need ei kandunud Artemisele üle.

Euripidese tragöödias „Medeia“ on Hekate selgelt nõiakunstiga seotud jumalanna. Medeia ütleb teoses, et Hekate elab sügaval tema kodus, mis tõenäoliselt osutab, et tal on kodus jumalannale pühendatud altar.³⁴ See ei pruukinud draama publiku jaoks sugugi hea asi olla. Hekataioni koht oli majast väljas ja selle sisse toomine võis ka ohud, mille eest Hekate pidi hoidma, majja sisse tuua.³⁵ Euripidese Medeia teeb nõiakunstiga seotud toiminguid just Hekate nimel.³⁶ Fragment ühest Euripidese kaotsiläinud näidendist osutab ka Hekate seostele koortega.³⁷

³² Aesch. Suppl. 676.

³³ Aesch. fr. 216.

³⁴ Eur. Med. 395–398.

³⁵ Parker 2006, 20. Parker arvab, et Hekate ise võis samuti üks ohtudest olla, mida ta vähemalt klassikalisel ajal ilmselt siiski veel ei olnud. Vt lähemalt Johnston 1991.

³⁶ Eur. Med. 395–398.

³⁷ Eur. fr 968 (Nauck).

Aristophanes mainib Hekatet oma komöödiates korduvalt seoses koduse sfääriga. Näidendis „Herilased“ kirjutab ta, et hekataion seisab iga ukse ees.³⁸ Siinkohal, nagu Aiscylose fragmendiski, on Hekatel selge funktsioon sissepääsude kaitsja ehk *propylaiana* (kr προπύλαια tähendab väravate ees paiknevat ja oli jumalate epiteet, keda seostatati sissepääsude ja teiste üleminekuliste alade valvamisega). Tema olemasolu maja ees peaks halva kodusest sfäärist eemal hoidma.

„Lysistrates“ kirjeldab üks naistest, kuidas tahtis korraldada Hekate auks pidusööki koos tuttavate naistega,³⁹ mis viitab jumalanna olulisusele nii koduses sfääris kui ka naiste suhetes üleüldiselt.⁴⁰ Naised kasutavad Aristophanese komöödiates Hekate nime küllaltki sageli ka jumalate nimel vandumiseks.⁴¹ Aristophanes kirjutab ka kõige varasemalt Hekatest ristteedel ning mainib komöödias „Ploutos“ nn õhtusööke (kr δειπνον, *deipnon*), mis jumalannale sinna jäeti.⁴²

Rooma perioodi reisikirja autori Pausaniase (2. saj pKr) kirjeldusest ilmneb, et Ateena akropolil seisis skulptor Alkamenese poolt 5. sajandli loodud hekataion. Tema kirjelduse järgi seisis see Nike templi kõrval ja ateenlased kutsusid seda *epipyrgidiaks* (ἐπιπυργιδία) ehk tornipealseks.⁴³

Seega ilmneb klassikalisel ajal draamakirjandusest Hekate tugev seotus ühelt poolt surnute hingede ja teisalt koduse sfääriga. Samuti on klassikalisest ajast teada esimesed hekataionid, mida Ateenas ja mujal Mandri-Kreekas kaitsva jõuna kodude ette asetati, ning hiljemalt sellest ajast peale kujutatakse Hekatet ristteedel. Hekate samastamine Artemisega oli Atika piirkonnas tavapärane ja tema nime kasutati ka Artemise epiteedina. Aristophanese komöödiatest ilmneb Hekate austamine eriti tugevalt just naiste poolt.

³⁸ Aristoph. Vesp. 804.

³⁹ Aristoph. Lys. 700–701.

⁴⁰ Parker 2006, 13.

⁴¹ Nt Aristoph. Plout. 764, 1070; Aristoph. Lys. 738 „*Phosphorose* nimel!“. *Phosphoros* ehk valgusetooja oli üks Hekate tüüpilistest epiteetidest, aga võis märkida ka nt Artemist või Persephonet.

⁴² Aristoph. Plout. 594–597.

⁴³ Paus. 2.30.2.

1.3. Hellenismiperiood

Hellenismiajaks oli Hekate Mandri-Kreekas seotud tumedama sfääriga. Teda seostati maagiaga ning tema nime võib leida erinevatelt hellenismiaegsetelt needusetahvlitelt.⁴⁴ Hekataioneid püstitati ristteedele ja koduvärvatesse ning Hekate saatjateks said koerad, kelle ulgumine tema tulekust märku andis. Kuu lõpus peeti kuuloomisel Hekate õhtusööke, mille käigus viidi ristteedele toitu, et jumalannat rahustada.⁴⁵

Vahel pöörduiti hellenismiperioodil ja rooma ajal Hekate poole needustahvlite kaudu teiste inimeste needmiseks. Tõenäoliselt seletab seda Hekate seotus hingedega, kelle abile needuse täideviimisel loodeti.⁴⁶ Needusetahvlitel esineb Hekate enamasti koos Hermesega ning tahvleid, mis on pühendatud ainult Hermesele, on leitud veel suuremas koguses.⁴⁷ Hilisel hellenismiajal hakati Hekatet seostama ka saaste või rüvetusega (*miasma*, kr μιάσμα), kuna inimestel oli kombeks viia puhatusrituaalidest üle jäänud rüvetatud asju ristteedele, mis olid kreeklaste silmis Hekatele tähtsad alad. Samuti oli Hekate oluline erinevate seisundite vaheliste üleminekute puhul, nagu sünnid ja matused, mida võimaliku rüvetusega seostati.⁴⁸

Väike-Aasias Kaarias, kus alates 2. sajandist eKr asus Hekatele pühendatud tempel Laginas, avaldub jumalannast ülejäänud vanakreeka maailmast erinev pilt. Seal puudusid Hekatel seosed surnute hingedega ning oma funktsioonilt oli ta Stratonikeia linna kaitsejumalanna, keda austati *soteira* (kr σώτειρα) ehk päästja nime all.⁴⁹ Stratonikeiale kuuluvas Lagina pühamus peeti Hekate auks mitmeid pidustusi, millest tähtsamad olid *genethelia*, mis tähistas jumalanna sündi, ja võtmepidustus, mille tähtsaim osa oli rongkäigus võtme kandmine Laginast Stratonikeiasse, kus toodi Hekate altaril ohvreid.⁵⁰ Hekate säilitas Väike-Aasias oma iseseisvuse – teda ei samastatud seal teadaolevalt ühegi teise jumalusega. Erinevalt Mandri-Kreekast seostati Hekatet Kaarias kõige enam Zeusiga, kes oli teine Stratonikeiale oluline kaitsejumalus.⁵¹

Seega oli hellenismiaegne Hekate muutunud kultuses ja inimeste uskumustes järjest tumedamaks jumalannaks. Samas ei kadunud ka tema kaitsefunktsioon. Tema poole pöörduiti

⁴⁴ Von Rudloff 1999, 125.

⁴⁵ Johnston 1990, 26.

⁴⁶ Johnston 1990, 72–73.

⁴⁷ Von Rudloff 1999, 125.

⁴⁸ Johnston 1991, 220–221.

⁴⁹ Herring 2022, 142. Lagina tempel kuulus Stratonikeia alla.

⁵⁰ Herring 2020, 253.

⁵¹ Herring 2022, 142.

needusetahvlitel ja ta sai läbi oma üleminekuliste alade valvaja rolli ka igasuguse rüüvetusega seotud jumalannaks. Väike-Aasias Stratonikeias mõisteti Hekatet aga kui polise kaitsjat.

2. Hekate päritolu

Hekate päritolu on küsimus, mille osas ajaloolased ei ole üksmeelele jõudnud. Talle on pakutud nii Väike-Aasia, Kreeka kohalikke kui ka kaugemaid põhja poole ulatuvaid juuri.

Päritolu küsimusega on seotud küsimus Hekate nimest, mille kohta on samuti erinevaid teooriaid. Lewis Farnell on pakkunud seletuseks lühendatud vormi sõnast *hekatebolos* (ἑκατηβόλος), mis tähendab kaugeleambuvat.⁵² Seda epiteeti on kõige rohkem kasutatud Apolloni kohta tema seotuse tõttu vibulaskmisega. Homeros on kasutanud seda epiteeti ka Artemise kohta,⁵³ kellega Hekatet hiljemalt 5. sajandist peale on samastatud. Von Rudloff pakub Hekate nime tähenduseks sõna *heketi* (ἑκητι) ehk „tahte läbi“. Seda kasutati Vana-Kreekas mitmetes levinud väljendites, näiteks „Zeusi tahtel“. ⁵⁴ Theodor Kraus aga kirjutab, et ilmselt ei pärine nimi üldse algselt Kreekast.⁵⁵ Nime tuletamine sõnas *heketi* on tõenäoliselt rahvaetümoloogiline seletus, mis on Hekate nime kohta hiljem tekkinud.

Farnell usub, et Hekate on pärit Kreeka põhjapoolse piiri tagant.⁵⁶ Tema sõnul viitavad sellele jumalanna seosed Traakiaga. Ta kirjutab, et Hekate on paljus sarnane Traakia jumalanna Bendisega, kelle sümbol oli samuti tõrvik ning kellel oli võim mitmes loodussfääris, nagu Hesiodose Hekatel.⁵⁷ Von Rudloff nõustub, et Bendis asendus alates 4. sajandist eKr aegamööda Traakias Hekatega ja Ateenas Artemisega, kuid lisab, et Bendise tähtsus Traakias üldiselt on kaheldav ning ei saa olla kindel, et Bendist ja Hekatet saab omavahel samastada. Lisaks väidab Rudloff, et enne klassikalist aega ei ole Hekate kohta Traakias ühtegi tõendit. Kõige varasem kirjalik allikas Hekate kohta seoses Traakiaga on 5. sajandist eKr pärinev fragment koorilüürik Pindaroselt.⁵⁸

Ilmselt Hekate siiski Traakiast või kaugemalt põhjast ei pärinenud. Farnelli esitatud argumendid viitavad liiga hilistele nähtustele. Kõige varasem kirjalik allikas Hekatest pärineb Hesiodoselt, kes elas tõenäoliselt Kesk-Kreekas Boiootias ning kellel Traakiaga sidemeid ei olnud.⁵⁹

⁵² Farnell 1896, 17.

⁵³ HH 9 6.

⁵⁴ Von Rudloff 1999, 15. Vt lähemalt Hesiodose *heketi*-Hekate sõnamängu kohta Strauss Clay & Vergados 2026, 236.

⁵⁵ Kraus 1960, 16.

⁵⁶ Farnell 1896, 19.

⁵⁷ Farnell 1896, 23.

⁵⁸ Von Rudloff 1999, 46–47.

⁵⁹ Hes. Op. 633–640.

Teise teooria kohaselt on Hekate algusest peale olnud kreeklaste endi jumalanna. William Berg, selle vaate peamine esindaja 20. sajandist, argumenteerib, et varaseimad allikad jumalannast on kõik pärit Mandri-Kreekast, esimesena neist Hesiodose „Theogonia“.⁶⁰ Ent kuna Hesiodose isa oli poeedi väitel pärit Väike-Aasiast, ei saa väita, et „Theogonia“ kindlasti vaid Kreeka tuumikalade kultuurist mõjutatud oli. Berg viitab veel Hekate esinemisele Atika draamas,⁶¹ kuid selle kõrgaeg oli 5. sajand eKr, mil Hekate kultus on mitmel pool Kreekas juba ammu avaldunud, mistõttu jumalanna populaarsus klassikalises draamas ei näita kindlalt Hekate Kreeka päritolu.

Berg peab võimalikuks, et Hekate juured Kreekas ulatuvad tagasi pronksiaega ning et jumalanna võis tuntud olla juba Mükeene perioodil.⁶² Lineaarkirja B tahvlitel ei ole Hekate nime otseselt mainitud, kuid Pylosest on leitud tahvel, millel on paljude jumalate seas nimetatud Ipemedaja, kelle nime on võib-olla võimalik samastada Iphimede või Iphigeneiaga, keda hiljemalt arhailisel perioodil Stesichorose loomingus Hekatega seostati. Berg teoretiseerib, et teiste samal tahvil mainitud jumalannade sead võisid olla Persephone ja Demeter (tahvilil vastavalt kui *Pe-re-82* ning *di-u-ja*) ning kolmest jumalannast moodustub koos austatud triaad,⁶³ sama, mis ilmneb hiljem Homerose hümnis. Samas võiks Hekate Kreeka päritolu korral siiski oodata, et tema kultusest oleks märke kõikides Kreeka piirkondades. Selle vastu räägib aga tõsiasi, et Kreeka lääneosas Hekatega seotud kultuskohti leitud ei ole.⁶⁴

Kõige laiemalt on levinud arvamus, et Hekate pärineb Väike-Aasiast. Seda arvamust pooldavad mitmed ajaloolased ja klassikalised filoloogid, teiste seas Theodor Kraus, Walter Burkert ja Sarah Iles Johnston.⁶⁵ Hekate peamised kultuskohad olid Ida-Kreekas ja Anatoolia läänerrannikul. Tema varaseim altar on teada Didymast Mileetose lähedal Kaaria piirkonnas Väike-Aasias ja kõige suurejoonelisem pühamu on 2. sajandil eKr püstitatud tempel Laginas, kus ta oli selgelt peamine austatud jumalus koos piirkonnas üldiselt pigem teisejärgulise Zeusiga ning kus ta esines selgelt positiivse *soteira* (σώτειρα) ehk päästja epiteediga. Et Hekate traditsioon oli Kaaria piirkonnas tugev võib järeldada ka tema sealsest iseseisvusest teiste jumalannade suhtes. Erinevalt näiteks Atikast, kus Hekatet 5. sajandil eKr Artemisega samastati, ei ole Väike-Aasias sellisest nähtusest märke.

⁶⁰ Berg 1974, 134.

⁶¹ Berg 1974, 134.

⁶² Berg 1974, 137.

⁶³ Berg 1974, 140.

⁶⁴ Von Rudloff 1999, 57.

⁶⁵ Kraus 1960, 54–56 ; Burkert 1985, 171; Johnston 1999, 205–208.

Märkimisväärselt ei seo Hesiodos Hekatet perekondlikult levinumate jumalatega, vaid esitab tema vanematena suhteliselt vähetähtsad Persese ja Asteria.⁶⁶ Hekatel ei ole Hesiodose järgi ka vendi ega õdesid, vaid ta on *mounogenes* ehk ainusündinu.⁶⁷ Tal ei ole teiste jumalatega nii lähedasi sidemeid, et neist saanuks mütoloogias areneda perekond või et ta kuulunuks algusest peale olümposlaste hulka. Kõik see lisab tõenäosust tema päritolule väljastpoolt Kreekat. Arvatavasti oli ta algselt osa mõnest teisest traditsioonist, kuid oli Hesiodose ajaks kreeklaste hulgas piisavalt tuntud, et lisada ta „Theogonias“ jumalate sugupuusse.⁶⁸

Mitmed uurijad juhivad tähelepanu ἐκατ-alguseliste nimede levikule Väike-Aasias ja seostavad seda etümoloogiliselt Hekate austamisega. Kuid tuleb arvestada, et tegemist on ka Apolloni epiteediga, mis võib samuti nimekujusid selgitada. On arvatud, et selliste nimede seos Apolloniga on tõenäolisem, kuna tegemist oli laiemalt austatud ja populaarsema jumalusega kui Hekate.⁶⁹ Samas oli Hekate Väike-Aasias siiski ilmselt piisavalt austatud, et võis samuti nimede allikaks olla.

⁶⁶ Hes. Th. 409–411.

⁶⁷ Hes. Th. 427.

⁶⁸ Marquardt 1981, 245.

⁶⁹ Berg 1974, 135.

3. Hekate seos teiste jumalatega

3.1. Demeter ja Kore

Üks vanemaid seoseid Hekate ja teiste jumalate vahel on seos Demeteri ja Persephonega, ema ja tütre paariga, kes sümboliseerisid viljakust ja looduse ringkäiku. Kui uskuda Bergi, võivad triaadi juured ulatuda juba Mükeene aega, 13. sajandisse, millest pärineb lineaartahvel, kus Hekatet võib näha Ipemedēja nime taga. Tahvliga on aga mitmeid probleeme. Persephone nime on tahvlil vaid oletatud, sest nime Pe-re-82 viimase silbi foneetiline väärtus ei ole teada.⁷⁰ Samuti on problemaatiline Ipemedēja nimi, mis võib tähistada Iphigeneiat, kellel on Hekatega seoseid, või Iphimedet, kellel jumalannaga kindlaid seoseid ei ole.⁷¹ Ka nimi, mida Berg mõistab Demeteri nimena, tahvlil *di-u-ja*,⁷² ei pruugi sugugi Demeter olla. Laiemalt levinud arusaama järgi on tegemist hoopis Zeusi naissoolise vastega.⁷³ Seega ei saa ühtegi mainitud jumalannadest kindlalt tahvlil identifitseerida ning kogu teooria on väga spekulatiivne. Muid märke Hekatest Mükeene perioodil ei ole ning ka hilisemal ajal ei olnud ta Pyloses, kust tahvel leiti, teadaolevalt eriti austatud.

Sellegipoolest on seosed Demeteri ja Persephonega varased. Kõige varasem allikas, mis neid kindlalt ühendab on eespool vaadeldud „Hümn Demeterile“ 6. sajandist eKr. Hekatet kirjeldatakse kui Persephone *propolost* (πρόπολος) ehk saatjat või teejuhti. Kõigepealt täidab Hekate seda rolli Demeteri jaoks, aidates tal tütart taga otsida. Hiljem võtab ta Persephone vastu allilmast naasmisel justkui elavate ja surnute sfääride piiri valvates *propūlaia* rollis. Hekate hoiab hümnis tõrvikuid.⁷⁴ Selline kujutusviis muutub kunstis Hekate puhul tavapäraseks, kui teda kujutati ühe, mitte kolme näoga. Kuna ta juhatab surma sfääri tumedal piiril teed, siis on tõrvikute kandmine talle Persephone saatjana igati kohane.

Hekate rolli hindamisel „Hümnis Demeterile“ tuleb silmas pidada, et hümn on ühtlasi kõige varasem ja olulisem allikas pärimuse kohta Eleusise müsteeriumite rajamisest. Hümnis röövib Hades Persephone, kes aasal okeaniididega mängib, ning viib ta allilma, et temaga abielluda. Hekate ja Heliose kaudu saab Demeter teada, mis ta tütreaga juhtus: Zeus on Persephone

⁷⁰ Berg 1974, 138–139.

⁷¹ Vt allmärkus 17.

⁷² Berg 1974, 139.

⁷³ Hiller 2011, 187.

⁷⁴ HH 2 60.

Hadesele kaasaks lubanud. Demeter lahkub vihaselt ja tüdrit leinates jumalate seast inimeste sekka, kus kohtab Eleusise kuninga tütreid, kellelt vanaks naiseks moondunult ulualust ja tööd palub. Tütred viivad jumalanna isakoju, kus ta leinates istub, kuni teener Iambe ta oma naljadega naerma ajab. Seejärel pakub Demeter end kuninganna Metaneira pojale Demophonile ammeks. Öösiti hoiab Demeter poissi tules, et teda surematuks teha, kuid Metaneira satub seda nägema ning karjatab hirmust. Demeter vihastab, paljastab oma identiteedi ning käsib Metaneiral pühendada talle tempel, kus jumalanna ise õpetab inimesi kohaseid riituseid läbi viima.⁷⁵ Tempel ehitataksegi, kuid Demeteri eemalolek Olümposelt toob kaasa aasta, mille jooksul vili ei kasva. Zeus näeb seda ning saadab Demeteri juurde käskjalgu, paludes tal naasta, kuid jumalanna keeldub, kuni Hermes saadetakse allilma, et Persephone Hadeselt tagasi paluda. Hades nõustub ja Persephone saab naasta ema juurde, kuid enne seda söödab Hades Persephonele granaatõunaseemne, mistõttu too peab edaspidi siiski kolmandiku aastast Hadeses viibima. Demeteri rõõmustab tütre naasmise üle, tema pahameel lahtub ning ta laseb viljal taas kasvada.

Eleusise müsteeriumid olid kreeklastele olulised, kuna tagasid osalejaile parema surmajärgse elu.⁷⁶ Osaleda võisid kõik kreeka keele kõnelejad välja arvatud lapsed. Müsteeriumid jagunesid väikesteks ja suurteks müsteeriumiteks ning väikestel osalemine oli eelduseks suurtel osalemiseks. Suurtel müsteeriumitel oli avalik ja salajane osa. Esmalt toimus avalik rongkäik Ateenast Demeteri pühamusse Eleusises. Seal järgnenud salajases osas toimunu oli teada vaid initsieeritutele ning seda ei tohtinud avaldada surmanuhtluse ähvardusel. Seetõttu pole seal avaldatud ja parema surmajärgsuse taganud saladus ka täpsemalt teada, kuid selge on, et see seostus surma ja allilmaga.⁷⁷

Kuna sedavõrd varases Eleusise müsteeriumitega seotud tekstis nagu „Hümn Demeterile“ on Hekate Demeteri ja Persephonega lähedalt seotud, siis on oletatud ka tema teatud rolli müsteeriumites, ehkki teda selles kontekstis Eleusises kunagi otseselt mainitud ei ole.⁷⁸ Hekate nime puudumist teadaolevatest allikatest võib aga osa uurijate arvates selgitada vaikimishõue müsteeriumite salajasest osast.⁷⁹

Juhul kui Hekate müsteeriumites mingit sümbolset rolli mängis, võis selleks olla initsieeritavate juhatamine, vastavalt talle hümnis omistatud rollile *propolosena*. On teada, et

⁷⁵ HH 2 270–274.

⁷⁶ Üldiselt kujutati surmajärgset elu ette kui Hadeses/allmaailmas nn varjuna eesmärgitut ekslemist.

⁷⁷ Eleusise müsteeriumite kohta vt lähemalt Parker 2006, 342; Clinton 1993; Cosmopoulos 2015, 14–24.

⁷⁸ Von Rudloff 1999, 38.

⁷⁹ Von Rudloff 1999, 23.

initsieeritavad käisid, tõenäoliselt Persephonet otsides, pimedas ringi, juhutatud tõrvikutega müstagoogide poolt. Selline roll tundub Hekatele igati kohane.

Pausanias on nimetanud Eleusises asuvat Artemis Propülaia ja Poseidon Pateri templit,⁸⁰ mis oli ehitatud Rooma ajal. Varaseim ehitustegevus templi kohal tundub olevat toimunud aga juba 8. sajandil eKr.⁸¹ Kuna Artemist ei seostata tavapäraselt sissepääsude valvamisega ning Hekate on eriti Atikas tugevalt Artemisega samastatud, on oletatud, et tegu võis algselt olla hoopis Hekate templiga.⁸² Poseidoni austamist templis on püütud selgitada Hekate ja Poseidoni osalise kokkupuutega „Theogonias“, kus kalamehed paluvad nii Poseidonit kui Hekatet ja kalapüügi õnnestumine sõltub Hekate tahtest.⁸³

Kuid Hekate rollile Eleusise kultuses on esitatud ka vastuväiteid. Kevin Clinton sellega ei nõustu, kuna Hekatest ei ole Eleusises säilinud piisavalt dokumentatsiooni. Eriti tähtsaks peab ta Hekate puudumist nimekirjadest, kus olid kirjas jumalad, kellele ohvreid toodi.⁸⁴ Lisaks esinesid Poseidon ja Artemis koos Eleusises ohverdamist puudutavas dekreedis, mis on dateeritud klassikalisse aega. See teeb nende templi algse kuulumise Hekatele ebatõenäoliseks.⁸⁵

On võimalik, et Demeteri ja Persephone kultusega seoses on Hekatele viidanud Aristophanes komöödias „Naised tesmofooridel“, kus nende jumalate seas, kelle poole naised tesmofooride ajal Ateenas palvetama peavad, mainib ta ka *kourotrophos*.⁸⁶ Mujalt on teada, et kolmepäevaste pidustuste viimasel päeval austasid naised Kalligeneiat (Kaunilt Sünnitajat), mis *kourotrophose* kui lapse eest hoolt kandjaga hästi sobitub.⁸⁷ Tesmofoorid oli pidustus, mida peeti Demeteri ja Persephone auks, Hekate aga oli, nagu eelnevas peatükis osutatud, esimene jumalanna, kelle kohta teadaolevalt sõna *kourotrophos* kasutati. Seega võib arvata, et Aristophanes on *kourotrophose* all pidanud silmas just teda.

Tesmofooridel osalesid ainult abielus naised, mehed ja lapsed ei olnud pidustusele lubatud ning vähemalt lugedes pidustuste kohta ei pääsenud keeldu rikkunud mehed karistusele. Tegemist on väga vana pidustusega, millest kõige varasemad märgid on leitud Jooniast. Nagu Eleusise

⁸⁰ Paus. 1.38.6.

⁸¹ Østby 2023, 124; Cosmopoulos 2015, 136.

⁸² Von Rudloff 1999, 37.

⁸³ Hes. Th. 441–443.

⁸⁴ Clinton 1992, 116–120. Burkert 1985, 217 toob nimekirja välja.

⁸⁵ IG I³ 5; Clinton 1993, 116.

⁸⁶ Aristoph. Thes. 299.

⁸⁷ Burkert 1985, 244. Kalligeneia täpne roll kultuses ei ole teada.

müsteeriumid, nii keskendusid ka tesmofoorid Demeteri leinale pärast Persephone röövi ja tütre otsingule.⁸⁸

Tesmofoorid toimusid mitmel pool Kreekas ning Ateena-siseselt ilmselt mitmetes kohalikes kogukondades.⁸⁹ Clinton oletab, et Eleusise müsteeriumid kasvasid välja kohalikest tesmofooridest ning et tesmofoorid ise toimusid samuti Eleusise Demeteri templikompleksis. „Hümn Demeterile“ oli tema järgi algselt loodud just tesmofooride jaoks. Tema hinnangul ei kajastu hümnis esitatu müsteeriumites piisavalt ja mitmed hümnis olulised tegelased nagu Hekate on müsteeriumikultuses puudu või nende kohta kasutatakse hümniga võrreldes erinevaid nimesid. Küll aga sobib hümn tesmofooride aitioniks ehk põhjuslooks.⁹⁰ Sellisel juhul täidab Hekate Persephone *propolosena* ühtlasi tema *kourotrophose* rolli. Clinton arvab, et Hekate esines *kourotrophosena* vaid hümnis, samas kui tesmofooride kultuses täitis *kourotrophose* rolli Demeter.⁹¹

On võimalik, et rooma ajal oli Eleusises väike ala pühendatud Hekatele,⁹² mis võiks näidata, et hilisemal ajal võis Hekate austamine Eleusises jõuda mütoloogiast ka kultusesse.

Ateenast kaugemal on Hekate, Demeteri ja Persephone seostest samuti jälgi. Hekatet austati koos Demeteriga näiteks Sitsiilias Selinuses, kus tema kultus on teada Demeter Malophorose pühamus. Pühamu asutati 7. sajandil eKr ning varaseimad märgid Hekatest pärinevad 6. sajandist.⁹³ Tal oli väike tempel Demeteri templi lähedal ning teda kujutati koos Demeteriga metoobil, mis annab edasi stseeni „Hümn Demeterile“ lõpust: Hekate ja Demeter tervitavad sellel allilmast saabunud Persephonet.⁹⁴ Kirjalikke allikaid Selinuses toimunust ei ole säilinud, kuid eelmainitud metoobil kujutatul põhjal võib järeldada, et sealsed riitused peegeldasid samuti hümnis toimunut.

⁸⁸ Burkert 1985, 243–244.

⁸⁹ Clinton 1996, 117–118.

⁹⁰ Clinton 1993, 113–115.

⁹¹ Clinton 1992, 33–34.

⁹² Miles 1998, 87.

⁹³ Von Rudloff 1999, 44.

⁹⁴ Østby 2023, 121–123.

3.2. Artemis ja Apollon

Juhul kui lineaartahvlil Pylosest võib välja lugeda Iphigeneia, on põhjust mõelda Hekate väga varastele sidemetele ka Artemisega. Artemis ise on lineaar B tahvlitel nimetatud,⁹⁵ mis tähendab, et tema kultus oli Kreekas mingil määral levinud juba mükeene perioodil. Eelmises peatükis mainitud põhjustel on aga tahvli tõlgendus väga spekulatiivne ning Iphigeneia ei esine tahvlil koos Artemisega, mis teeb nende mükeeneaege seose väga vaieldavaks.

Kõige varasem kindel seos Hekate ja Artemise vahel ilmneb Hesiodose „Theogonias“, kus neid on kirjeldatud nõbudena – Artemise ja Hekate emad Leto ja Asteria on Hesiodose järgi õed.⁹⁶ Von Rudloff pakub, et Hesiodos ise mõtles Hekate genealoogia välja ning sidus selle Leto perekonnaga, kuid olles ettevaatlik tegi nad vaid nõbudeks.⁹⁷ Huvitaval kombel on Hesiodose Hekatel nii „Theogonias“ kui „Naiste kataloogis“ seos vaid Artemisega, ning sellest tulenevalt ka Apolloniga, kuid mitte Demeteri või Persephonega. Nagu eespool öeldud, võis Hesiodos „Naiste kataloogides“ seostada omavahel Iphigeneia ja Hekate, kui ta väidab, et Iphigeneiast sai pärast surma Artemis Einodia.⁹⁸ Seda on nii antiikautorid kui ka hilisemad kreeka religiooni uurijad mõistnud muutumisena just Hekateks,⁹⁹ kuna Einodia (ἐἰνοδία tähenduses „teel olev“), algselt eraldiseisev jumalanna Tessaaliast, muutus hiljem tavaliseks Hekate epiteediks ning oli seotud just tema ristteede valvamise funktsiooniga.¹⁰⁰ Samas on Einodiat kasutatud ka teiste jumalannade nagu Persephone¹⁰¹ ning nagu juba mainitud, ka Artemise epiteedina. Iphigeneia Artemis Enodiaks muutumise tõlgendamine muutumisena Hekateks on ka mõneti problemaatiline. „Theogonias“ pole Hesiodos Artemist ja Hekatet samastanud: nad on selgelt eri jumalannad erinevate vanematega. Lisaks nimetab üks Hesiodosele omistatud ja tõenäoliselt „Naiste kataloogist“ pärinev fragment Hekatet merekoletise Skylla emana,¹⁰² mis Artemisele kui neitsilikule jumalannale kindlasti kohane ei ole.

Sõltumata sellest, kas „Naiste kataloogide“ autor mõtles Artemis Einodia all Hekatet või mitte, võtsid hilisemad antiikautorid Iphigeneia samastamise Hekatega omaks. Sellest tulenevalt

⁹⁵ Hiller 2011, 183.

⁹⁶ Hes. Th. 404–410.

⁹⁷ Von Rudloff 1999, 67.

⁹⁸ Hes. Cat. fr 19 (Most).

⁹⁹ Antiikautoritest Paus. 1.43.1.

¹⁰⁰ Johnston 1999, 241.

¹⁰¹ Nt Eur. Ion 1048.

¹⁰² Hes. Cat. fr. 200 (Most).

kirjeldab Stesichoros 6. sajandil eKr Iphigeneia muutumist Hekateks.¹⁰³ Johnston seob loo laiemalt müüditüübiga, milles tüdrukud surevad enneaegselt ehk enne abiellumist või laste saamist.¹⁰⁴ Need müüdid olid Vana-Kreekas tüdrukute initsiatsiooniriituste aluseks. Riitused pidid tagama turvalise ülemineku täiskasvanuikka ja nende ellujäämise selle jooksul, sealhulgas sünnitusel.¹⁰⁵ Jumalanna, keda selliste lugudega kõige rohkem seostati, oli Artemis ning on tõendeid vastavate müütidega kaasnevatest riitustest tema pühamutes. Artemise Brauroni templis käisid näiteks osana initsiatsiooniprotsessist Ateena tüdrukud ning templikompleksis oli ka väike heroon (kangelaspühamu), tõenäoliselt pühendatud Iphigeneiale. Sünnitusejärgselt jäeti pühamusse pühendusena naisteriideid: Artemisele, kui sünnitus õnnetus, ja Iphigeneiale, kui tüdruk sünnituse käigus suri.¹⁰⁶ Johnston oletab, et Iphigeneia oli kunagi sünnitustega seotud jumalanna, kelle funktsioonid Artemis üle võttis. Vana-Kreeka rahvausundis muutusid naised, kes enneaegselt ja sageli vägivaldselt surid, vaenulikeks vaimudeks. Nii pakub Johnston, et Iphigeneia, kunagine sünnitusjumalanna, muutus selle staatuse tõttu just Hekateks, vaimude valitsejannaks.¹⁰⁷

Hekatega seotud lugusid naiste suremisest on mütoloogias mitu. Hellenistlikult poeedilt Kallimachoselt on teada lugu, mille ka Johnston oma käsitluses välja toob. See jutustab ühest naisest Efesoses, kes Artemist solvas, mille peale jumalanna ta koeraks muutis. Seejärel hakkas jumalannal naisest kahju ja ta muutis ta tagasi inimeseks, kuid naine poos end häbi pärast omaenda vööga üles. Pärast naise surma ehtis Artemis naise oma ehetega ja nimetas ta Hekateks.¹⁰⁸ Efesos tegevuspaigana on antud loo puhul tähenduslik, kuna seal oli üks kuulsamaid Artemise templeid, kus austati aasiapärase jumalannat, paljurinnalist Artemist. Ei ole teada, milline oli kohalik kultus Efesoses enne kreeklaste mõjusid, kuid enamasti on oletatud, et tegemist oli Väike-Aasiale omase Suure Ema (Megale Meter) kultusega.¹⁰⁹ Johnston pakub aga, et enne Artemist võis Efesoses austatud olla hoopis Hekate ning Efesose naise müüt kirjeldab Hekate rolli muutumist nii Efesose kultuses kui ka kreeka panteonis üleüldiselt. Oma varasemate rollide asemel, mis olid sarnased Artemise omadele, saab ta hingede juhiks. Lisaks sai Hekate selles rollis kreeka panteoni jumalannana legitimeeritud

¹⁰³ Stesich. fr 178 (Davies & Finglass).

¹⁰⁴ Johnston 1999, 238.

¹⁰⁵ Initsiatsiooniriituste kohta vt lähemalt Dowden 1989.

¹⁰⁶ Camp 2001, 278.

¹⁰⁷ Johnston 1999, 240–242.

¹⁰⁸ Call. fr 461 (Pfeiffer).

¹⁰⁹ Larsson 2007, 109.

Artemise poolt, kuivõrd müüdi järgi tekkis ta surelikust naisest Artemise tahtel, kes ise oli Kreeka panteonis ammu juurdunud.¹¹⁰

Pausanias kirjutab oma reisikirjades Efesose ajaloost ning mainib muuhulgas kaarialaste asumist Efesoses.¹¹¹ Kaarialastele, nagu eespool mainitud, oli Hekate eriti tähtis jumalanna hiljemalt 2. sajandist eKr, kuid võimalik, et ka varem.¹¹² Hekate kultuslik keskus Laginas Kaarias ei jää Efesosest kuigi kaugelt – nende vahemaa on umbes 120 kilomeetrit. Pühamud on ka kommetelt sarnased. Mõlemas tegutsesid Väike-Aasiale tüüpilised eunuhhpreestrid,¹¹³ Samas ei ole Efesoses Hekate varasest kultusest jälgi, kuid rooma ajal oli Straboni sõnul Efesoses Artemise templi juures hekataion.¹¹⁴ Varasemate märkide puudumist saab selgitada pühamu mitmekordse hävimisega,¹¹⁵ kuid puuduvad ka kirjalikud allikad tema sealsest võimalikust kultusest. Ka Efesose naise müüt oli vähetuntud ning teada üksnes Aleksandria õpetatud poeedilt Kallimachoselt 3. sajandist eKr. Ei saa olla kindel, millal see müüt tekkis, ning arvestades, et Hekate seotus vaimudega ilmneb alles alates 5. sajandist, võib see olla üsna hiline.

Nagu eelmises peatükis mainitud, on nii Apolloni kui Artemise puhul tavalised *ἐκατ-* algusega epiteedid, mis võivad viidata Hekatele. Apollonil on selleks näiteks *hekatebolos* (ἐκατηβόλος), mida kasutab juba Homeros „Iliases“¹¹⁶ ja „Odüsseias“¹¹⁷ 7. sajandil eKr või samas kasutatud *hekatos* (ἑκατος)¹¹⁸. See on aluseks Theodor Krausi teooriale, mille kohaselt võis algselt esineda Hekatose-nimeline jumal, kes eksisteeris tugevama traditsiooniga Hekate kõrval ning sulas Apolloniga kokku.¹¹⁹ Hekatose olemasolu Homeroose-eelses vanakreeka religioonis on puhtalt oletuslik ning selle kohta päriselt allikaid ei ole. Küll aga esineb Hekate ise mõnel pool kultuslikult koos Apolloniga.

Nii on varaseim Hekatele pühendatud altar leitud Apolloni templikompleksist Didymas Mileetose lähedal. Altar leiti hellenismiaegsest kultuurikihist, kuid on arhailist tüüpi ja ilmselt püstitatud 6. sajandil eKr.¹²⁰ Mileetosest on leitud nn *Molposte* inskriptsioon, mis mainib

¹¹⁰ Johnston 1999, 247.

¹¹¹ Paus. 7.2.8.

¹¹² Herring 2022, 146.

¹¹³ Larson 2007, 111; Williamson 2021, 306–307.

¹¹⁴ Strab. Geog. 14.1.23.

¹¹⁵ Larson 2007, 109–111.

¹¹⁶ Hom. Il. 1.370.

¹¹⁷ Hom. Od. 8.339.

¹¹⁸ Hom. Il. 7.83.

¹¹⁹ Kraus 1960, 14.

¹²⁰ Carboni & Cruccas 2023, 236

Hekate austamist linnas. See sätestab, kuidas viia Didymas Apolloni pidustustel läbi vajalikke rituaale: rongkäiku, ohverdusi ja muud sellega seonduvat. Raidkiri ise pärineb hellenismiajast, kuid tekst võib kajastada juba arhailisest ajast pärinevaid tavaid.¹²¹ Inskriptsioonil on kirjas, et Mileetose linnavärvate ees seisvale Hekatele tuleb jätta pühendusena nn *gyllos* (kr γύλλος, *gyllosed* olid kuubikukujulised kivid, mis tähistasid piirialasid¹²²) ning talle tuleb jookkohvrina valada lahjendamata veini. Teine *gyllos* tuleb jätta Didyma pühamu ette.¹²³ Hekate juures tuli laulda ka pidustuse esimene paiaan (kultuslaul Apolloni auks), mis avas nii rongkäigu kui tähistas üldiselt pidustuste algust.¹²⁴

Mileetoses oli Hekatel seega, nagu mitmel pool mujalgi, ülemineku- või piirialade kaitsja ehk *propylaia* roll, seda nii rongkäigu kui ka pidustuste suhtes tervikuna. Jumalanna tempel või kuju linnavärvates kaitses pidustuste väliselt ilmselt linnapiiri. Mileetose lähedal Aphrodisiases tunti Hekatet samuti *propylaiana*.¹²⁵ Juhul kui Hekate juba arhailisel ajal või varemgi mileetoslaste naabermaakonna kaarialaste jaoks keskne jumalanna oli, on võimalik, et Hekate varases austamises Didymas mängisid rolli Kaaria mõjud.

¹²¹ Carboni & Cruccas 2023, 237.

¹²² Slawisch & Wilkinson 2018, 109.

¹²³ CGRN 201.

¹²⁴ CGRN 201.

¹²⁵ Johnston 1999, 207.

4. Hekate kui *kourotrophos*

Hekate jaoks on koerad vähemalt alates klassikalisest ajajärgust tavapärased ohvriloomad. Varaseim sellekohane teade pärineb komöödiakirjanik Aristophaneselt.¹²⁶ Seosele koertega viitab ka Lykophron 3. sajandil eKr. teoses „Alexandra“, kirjeldades Zerynthose koobast Samothrakel, mis kuulub jumalannale, kellele tuleb koeri ohverdada.¹²⁷ Hekatet kujutatakse samast ajast ka koerte saatel ringi liikuva jumalannana. Kui aga võtta arvesse Hesiodosele omistatud fragmenti, mis kirjeldab Hekatet Skylla emana,¹²⁸ võib ettevaatlikult pakkuda tema seosed koertega varasemaks. Skylla on küll merekoletis, kuid teda on mitmetes antiikallikates alates 5. sajandist kirjeldatud koeralaadsete omadustega. Ka Homeroses „Odüsseias“ viidatakse Skyllale koertele sobilike sõnadega, kuid neid tekstiosasid on tavaliselt mõistatud sõnamänguna, ning muus osas on teda kirjeldatud kui kuue peaga koletist.¹²⁹

Koertel oli vanakreeka religioonis mitmeid rolle. Nad olid surma ja rüvetusega seotud loomad, keda võis kasutada puhastusrituaalide kontekstis.¹³⁰ Samas seostati neid ka positiivsete omadustega. Nad olid ustavad kaaslased¹³¹ ning ühtlasi kourotroofilistena mõistatud loomad, sest koerad võivad korraga poegida palju kutsikaid. Nad olid pühad sünnitusjumalannadele nagu Eileithyia.¹³² Hekatega seotud lugudes ilmneb mitmel korral naiste muutumine koeraks enne nende teise sfääri üleminekut. Lykophroni „Alexandras“ ennustab peategelane Kassandra oma emale Hekabele, et ta muudetakse koeraks, saab Hekate saatjaks ning visatakse hiljem Odysseuse poolt kividega surnuks.¹³³ Hekabe oli Trooja sõja legendi kohaselt paljude laste ema, seega selgelt kourotroofiline. Tema transformatsioon Hekatet saatvaks koeraks toimub vahetult enne kividega surnuks loopimist, seega elu ja surma piiri ületamist ja lõplikku minekut allilma. Samalad on eelnevalt mainitud lugu Efesose naisest, kelle Artemis muudab koeraks ja tagasi vahetult enne naise surma. Hekabe puhul on kourotroofilised omadused, surm ja koeraks muutumine Hekatega seoses omavahel selgelt ühendatud.

¹²⁶ Aristoph. fr. 204 (Kock); Von Rudloff 1999, 121.

¹²⁷ Lyk. Alex. 77–78.

¹²⁸ Hes. Cat. fr 200 (Most).

¹²⁹ Denson 2023, 521–522.

¹³⁰ Johnston 1991, 221. Koerte kohta vanakreeka religioonis vt lähemalt Franco 2014.

¹³¹ Burnett 1994, 152–153.

¹³² Johnston 1999, 211.

¹³³ Lyk. Alex. 1174–1188; on võimalik, et Euripides kirjeldab sama stsenaariumit fr 968 (Nauck), ehkki tema Hekabe nime ei maini.

Suremine ei ole aga ainuke spirituaalne üleminek vanakreeka religioonis. Selleks oli ka noortele oluline initsiatsioon, mis tähistas nende täiskasvanuks saamist. Riituste juurde kuulus tavaliselt eraldumine ühiskonnast, enamasti mõnda pühamusse, seal viibimise ajal erinevate rituaalsete ülesannete täitmine ning taasintegreerumine ühiskonda selle täisväärtusliku liikmena.¹³⁴ Nagu eelnevalt mainitud, põhinesid riitused enamasti mingit sorti mütoloogilisel stsenaariumil, mille keskne tegelane, noormees või neiu, ei jäänud üleminekul täiskasvanuikka ellu. Selliste müütide hulka kuulusid ka Efesose naise müüt ning lugu Iphigeneiast, kes mõlemad surid ning muutusid seejärel Hekateks. Iphigeneia transformatsioon on eriti tähenduslik, kuna mütoloogiliselt on tegemist meheleminekuas neitsi ja võimaliku kunagise sünnitusjumalannaga, kelle surm muutis Hekatena vaimude valitsejannaks. Päris tüdrukud, kes täiskasvanuks saamist üle ei elanud, võisid rahvausundi järgi muutuda pahatahtlikeks vaimudeks, keda usuti olevat ohuks lastele.¹³⁵ Selliste vaimudena liitusid nad Hekate rahututest hingedest ja koertest koosneva saatjaskonnaga.

Tüdrukud, kes tervelt täiskasvanuikka jõudsid, said huvitaval kombel Hekate kaitsealusteks. Seda ilmestab hästi „Hümn Demeterile“, milles röövimise osaks saav Kore on meheleminekuas tüdruku prototüüp. Juba tema nimi (kr Κόρη) tähendab tütarlast. Tema initsiatsioon jälgib riituse reegleid: Kore röövitakse ja viiakse eraldatud paika, mida allilm endast kindlasti kujutab, ta viibib seal mõnda aega ning naaseb seejärel maa peale teiste jumalate sekka. Allmaailma piiril pärast initsiatsiooni läbimist võtab tüdruku vastu lisaks Demeterile *propylaiana* just Hekate, kellest saab Kore teejuht ehk *propolos*. Edaspidi on Kore Hekate poolt kaitstud.

Täiskasvanud naised olid Hekate peamised austajad ja ühtlasi tema kaitsealused. Naised vastutasid majapidamise toimimise eest ning panid kodu ette hekataioneid, et sinna ei tungiks kutsumata külalised – needsamad Hekatet saatvad hinged. Jumalanna rõõmustamiseks ja tema heasoovlikkuse tagamiseks tähistati teda tõenäoliselt eraviisiliselt kodustel pidustustel.¹³⁶ Naistega oli Hekate kultuses seotud ka väljaspool kodust majapidamist. Pausaniase sõnul oli Argoses Eileithyia pühamu vahetus läheduses Hekate tempel,¹³⁷ mille võib dateerida klassikalisse ajajärku.¹³⁸ On oletatud, et Hekate ja Eileithyia jagasid seal sünnitusjumalanna funktsiooni.¹³⁹ Kuna Hekatel ei ole väikelastega otseseid kokkupuuteid, võib arvata, et tema

¹³⁴ Burkert 1985, 260–264.

¹³⁵ Johnston 1999, 164. Lastele ohtlike vaimude kohta vt lähemalt Johnston 1999, 161–199.

¹³⁶ Aristoph. Lys. 700–701.

¹³⁷ Paus. 2.22.6–7.

¹³⁸ Von Rudloff 1999, 40.

¹³⁹ Johnston 1999, 240.

pühamu oli tugevamalt seotud peatsete või juba sünnitanud emadega. Peale Pausaniase puudub aga selle pühamu kohta igasugune informatsioon, mis teeb kindlate järeldusteni jõudmise võimatuks.

Initsiatsiooniga on Hekatet seostanud mitmed uurijad. Von Rudloff oletab, et Hekate võis olla *propolos* initsiatsiooni läbivatele tüdrukutele.¹⁴⁰ Samas ei usu ta, et Hekate oli üldiselt naistega seotud jumalanna, vaid peab teda eelkõige üleminekuliste aladega seotud jumaluseks. Von Rudloffi arusaam põhineb tema jaoks liiga vähesel allikmaterjalil,¹⁴¹ kuid ta ei arvesta, et suuremas osas allikates on Hekate seotud ainult naistega, eelkõige teiste jumalannadega. Ta kirjutab, et Hekatet austati enamasti privaatsest, kuid ei arva, et need austajad olid kindlasti peamiselt naised.¹⁴² Johnston pakub, et Hekate on initsiatsiooniga seotud jumalanna, kes võis tüdrukute initsiatsioonile kaasa aidata või neid takistada. Ta võttis enda juurde nende tüdrukute vaenulikud vaimud, kes initsiatsiooni või sünnitust üle ei elanud.¹⁴³ Johnston ei pööra aga piisavalt tähelepanu Hekatele kui initsiatsiooni läbinud naiste *propolosele*.

Jumalanna Hekate seostub naistega mitmel erineval viisil. Ta ilmneb seoses Kore ja Iphigeneiaga tütarlaste juhina läbi täiskasvanuks saamise ja abiellumise kriitilise etapi, millele päris elus vastas naisi ähvardav surm sünnitusel ja millega seostusid tüdrukute ajutine eemaldumine ja ühiskonda naasmine üleminekurituaalides. Vähemalt Argoses oli Hekate seotud sünnitusjumalanna Eileithyiaga. Hekate peamine ohvriloom koer oli mõistetud kourotroofilisena, kuid koeraks muutusid ka jumalannaga seotud naised vahetult enne üleminekut surma valda. Hekate võtab enda saatjaskonda koos koertega kriitilisel üleminekul surnud tüdrukute vaimud, kuid kaitseb samas naisi, kes on sünnituse edukalt üle elanud. Sellest annab aimdust Hekate austamine naiste poolt, kus ta vaenulikke spirituaalseid jõude majaelanikest eemal hoiab. Surm, allilm ja tüdrukute pääs läbi sünnituse täiskasvanud naiste hulka olid Hekate juures omavahel tihedalt seotud. Hesiodos kirjeldab „Theogonias“ Hekatet kui kogu inimkonna *kourotrophost*¹⁴⁴ ning emasid kaitstes Hekate seda kindlasti ka oli.

¹⁴⁰ Von Rudloff 1999, 101–102.

¹⁴¹ Von Rudloff 1999, 111, 132.

¹⁴² Von Rudloff 1999, 132.

¹⁴³ Johnston 1999, 247.

¹⁴⁴ Hes. Th. 450–453.

Kokkuvõte

Hekatest allikates avaneva pildi järgi võib jääda mulje, et ta muutus ajas järjest allilmsemaks jumalannaks. See on ilmselt seotud allikate hulga kasvuga aja jooksul ning allilmsete seoste süvenemisega Hekate kultuses. Arhailisest ajast hellenismiajani muutub Hekate Mandri-Kreekas üleminekuliste alade valvajast ehk *propülaia*st nõiakunsti ja rüvetusega seotud jumalannaks. Märke Hekate allilmsusest leiab aga juba väga varastest allikatest. „Hümnis Demeterile“ viibib Hekate elu ja surma piiril nii hümn alguses koostas olles kui hümn lõpus Koret tervitades. Ka Iphigeneia muutumine Hekateks pärast surma ohvrialtaril näitab jumalanna allilmsust juba arhailisel ajal.

Varases kultuses esines Hekate enamasti koos teiste jumalatega, peamiselt Demeteri ja Kore või Artemise ja Apolloniga. Demeteri ja Kore kultuse raames on Hekatest mõningaid jälgi Eleusises. Arheoloogia andmetel oli ta jõulisemalt esil Selinuses, kuid sealse kultuse kohta puuduvad kirjalikud allikad. Eleusise müsteeriumites Hekate tõenäoliselt suurt rolli siiski ei mänginud. Artemis jagab Hekatega varaseid kultuskohti vähe. On oletatud tema austamist Efesoses enne Artemist, kuid sellekohaste allikate puudusel näib see ebatõenäoline. Märgid Hekatest Efesoses on väga hilised. Efesose lähedal Didymas tundub Hekatel olevat aga suurem roll. Seal austati teda varaselt koos Apolloniga, ilmselt *propülaia* ehk väravate valvuri ja kurja eemalhoidja rollis. Didyma pühamus asus ka varaseim teadaolev Hekate altar. Väike-Aasiale tüüpiliselt ei tundu Hekatel seal olevat tumedaid seoseid. Hilisemas hellenismiaegses Hekate pühamus Laginas austati teda kui *soteirat* ehk päästjat ja polise kaitsjat.

Hekatet iseseisvana teistest jumalatest austati peamiselt eraviisiliselt. Mandri-Kreekas asetati kodude ette hekataioneid, mis pidid vaenulikke spirituaalseid jõude eemal hoidma. Hekatele viidi tema heameele tagamiseks ristteedele nn Hekate õhtusööke. Aristophanes mainib ka pidustusi, kus naised koos Hekatet austasid.

Hekate roll laste ja noorte eest hoolt kandja ehk *kourotrophosena* seostas teda vältimatult tüdrukute üleminekurituaalide ehk initsiatsiooniga. Tüdrukute tähtsaimad sammud täiskasvanuks saamisel olid abielu ja sünnitus. Paljud naised surid sünnituse käigus ja seda püüti ära hoida initsiatsiooniriitustega, milles noored enne täiskasvanuks saamist osalesid. Riitused kajastusid müüdisüžeedes tüdrukute surmast täisikka jõudmisel. Selliseid lugusid oli Hekatega seoses mitu: Efesose naine ja Iphigeneia muutuvad mõlemad surses Hekateks. Tüdrukutest, kes enne laste saamist surid, usuti, et nad võivad muutuda lastele ohtlikeks vaimudeks Hekatet

saatvas kummituste hordis. Seevastu naised, kes sünnituse üle elasid, said Hekate kaitsealusteks, mida müüdis kajastas allilmast naasnud Kore, kelle Hekate oma hoole alla võttis.

Hekate peamised ohvriloomad koerad olid oma paljude poegade tõttu mõistetud kourotroofilistena ja seetõttu pühad sünnitusjumalanna Eileithyiale. Hekate tõenäolist seost sünnituse ja emadega näitab tema pühamu Eileithyia templi kõrval Argoses. Hekatet saatvad kummituslikud jõud kujutasid ohtu nii sünnitusealistele naistele kui väikelastele, jumalanna ise aga kaitses nii üleminekueas tüdrukuid kui ka sünnitused edukalt läbi teinud naisi ja nende kodusid spirituaalsete ohtude eest.

Kokkuvõttes väidan, et Hekate üks olulisemaid funktsioone oli kaitsta mehelemineku- ja sünnitusealisi tüdrukuid, mis seostas teda tugevalt seda üleminekut toetavate initsiatsioonirituaalidega. Tema teine tähtis roll oli naiste kaitsmine pärast selle kriitilise etapi läbimist. Usuti, et tüdrukud, kes initsiatsiooni käigus surid, liitusid Hekate kummituste hordiga, ning kes ellu jäid, said Hekate kaitsealusteks maa peal. Hekate oli seega *kourotrophos*, mis sobitub ühtlasi ka tema *propylaia* rolliga valvurina elu ja surma piiril ning emasid kaitsva naiste jumalanna funktsiooniga.

Summary

The Functions and Cult of the Goddess Hecate in Ancient Greece

Hecate is a minor Greek goddess who has mostly been associated with crossroads and witchcraft. This, however, is a later depiction of her. In the Archaic Period Hecate was portrayed in conflicting ways. In Hesiod's "Theogony" she is a powerful goddess with shares of the sky, the earth and the sea, and in the "Homeric Hymn to Demeter" she is *propolos* (guide) to Kore when the latter returns from the underworld. During the Classical Period Hecate has more chthonic connotations – she is described in Attic drama in relation to ghosts and magic. She also has a protective role in cult. Statues depicting her were placed in front of homes to ward off malicious spirits. By the Hellenistic Period Hecate has become somewhat malicious herself. She is associated with pollution through their mutual connection with crossroads and she can be found on curse tablets which were used to curse others.

The aim of this thesis is to discuss the cult and roles of Hecate in Ancient Greece with an emphasis on her role as *kourotrophos* (nurse) within girls' rites of initiation. This has been previously studied by the currently most active researcher in the matters of Hecate, Sarah Iles Johnston, albeit in an incomplete manner as she doesn't consider Hecate's role in the lives of women after their initiation to adulthood is complete.

The first chapter is an overview of how Hecate was depicted in sources from the Archaic to the Hellenistic Period, in which it is found that Hecate's chthonic connotations can be attested to as early as the Archaic Period where Hecate is *propolos* to Kore after she returns from the underworld, as well as in the story of Iphigeneia in which she is sometimes transforms into Hecate after being sacrificed.

The second chapter is an overview of the debate over Hecate's place of origin which could be either Asia Minor (more specifically Caria), Thrace north of Greece or mainland Greece.

The third chapter discusses Hecate in relation to other Greek gods, more specifically Demeter, Kore, Artemis and Apollo. Hecate does not play a significant role in the Eleusinian mysteries but is perhaps mythologically important in the festival of Thesmophoria at Eleusis. She is attested to in the cult of Demeter Malophoros in Selinunte, Sicily. Hecate is connected with initiation rites through her association with Artemis but is not present in the latter's early cult. Hecate has the role of *propylaia* (gatekeeper, guardian of liminal spaces) in the cult of Apollon in Didyma, Miletus.

The fourth chapter discusses Hekate as *kourotrophos*, as well as her role during and after girls' initiation. It outlines her connections with kourotrophic figures in mythology: the dog, Hekabe and birth goddess Eileithyia. It then proceeds to explore Hekate's connection with coming-of-age girls in initiatory rites with the examples of Iphigeneia and Kore. Hekate as *propylaia* can thwart girls' initiation, essentially killing them, or support them throughout and become their protectress. In myth, Iphigeneia dies and becomes Hekate while Kore survives and Hekate becomes her *propolos*. Real girls who didn't manage to complete their initiation, i.e. died during childbirth or before that, were believed to turn into malicious spirits that wish to do harm to children. As such they would join Hekate's horde of ghosts. Hekate's statues were placed in front of homes in hopes that she would protect the women and children inside from these spirits as the *propolos* to grown women. She also had a temple adjacent to the temple of Eileithyia in Argos and is also named *kourotrophos* to all mankind in "Theogony".

It can be said that one of Hekate's most important roles was that of protectress of girls during initiation. She was also important after initiation in her role as a women's goddess when she became their guardian and protected the home spiritually from the malicious ghosts of girls who had died during initiation. Hekate was therefore *kourotrophos*, which is fitting for a goddess also concerned with guarding the liminal area between life and death as well as protecting mothers.

Bibliograafia

Primaarallikad

Aischylos. Palujannad. = Smyth, H. W. (tlk). 1926. Aeschylus, with an English translation. London: William Heinemann, Ltd.

Aristophanes. Fragmendid. = Kock, T. 1880. Comicorum atticorum fragmenta.

Aristophanes. Herilased. = O'Neill, Jr., E. (tlk). 1938. Wasps. – The Complete Greek Drama, vol. 2. New York: Random House.

Aristophanes. Lysistrate. = Johnston, I. (tlk). 2017. Aristophanes. Lysistrata. Hayes, E. & Nimis, S. (toim). Oxford: Faenum Publishing.

Aristophanes. Naisted tesmofooridel. = Hall, F. W. & Geldart, W. M. (toim). 1907. Aristophanes Comoediae, vol. 2. Oxford: Clarendon Press.

Aristophanes. Ploutos. = Hall, F. W. & Geldart, W. M. (toim). 1907. Aristophanes Comoediae, vol. 2. Oxford: Clarendon Press.

CGRN: Molpoi inskriptsioon. = Carbon, J.-M., Peels-Matthey, S & Pirenne-Delforge, W. (toim). 2017–. Collection of Greek Ritual Norms (CGRN). <https://doi.org/10.54510/CGRN0> (vaadatud 10.05.2026).

Euripides. Fragmendid. = Nauck, A. (toim.) 1889. Tragicorum graecorum fragmenta. Leipzig: Teubner.

Euripides. Ion. = Potter, R. 1938. Euripides. The Complete Greek Drama in two volumes, 1. Ion. Oates, W. J. & O'Neill, Jr., E. (toim). New York: Random House.

Euripides. Medeia. = Collier, M. & Machemer, G. (tlk). 2006. Medea. Oxford: Oxford University Press.

Hesiodos. Naiste kataloog. = Most, G. W. (tlk & toim). 2018. The Shield. Catalogue of Women. Other Fragments. Cambridge: Harvard University Press.

Hesiodos. Theogonia. = Evelyn-White, H. G. (tlk). 1914. The Homeric Hymns and Homerica. London: William Heinemann Ltd.

Homer. *Ilias*. = Allen, T. W. (toim). 1920. *Homeri Opera* in five volumes. Oxford: Oxford University Press.

Homer. *Odysseia*. = Murray, A. T. (tlk). 1919. *The Odyssey*. London: William Heinemann, Ltd.

Hymn Artemisele. = Evelyn-White, H. G. (tlk). 1914. *The Homeric Hymns and Homerica*. London: William Heinemann Ltd.

Hymn Demeterile. = Evelyn-White, H. G. (tlk). 1914. *The Homeric Hymns and Homerica*. London: William Heinemann Ltd.

IG I³. = Lewis, D. M. (toim). 1981-94. *Inscriptiones Graecae*. Vol. I *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*. Editio tertia. Berlin.

Kallimachos. = Pfeiffer, R. (toim). 1889. *Callimachus*, Vol. I *Fragmenta*. Oxford: Clarendon Press.

Lykophron. *Alexandra*. = Mair, A. W. & G. R. (tlk). 1921. *Callimachus, Hymns and Epigrams. Lycophron. Aratus*. London: William Heinemann Ltd.

Pausanias. *Hellase reisikirjad*. = Jones, W. H. S. & Omerod, H. A. (tlk). 1918. *Pausanias. Description of Greece*. London: William Heinemann Ltd.

Stesichoros. = Davies, M. & Finglass, P. J. (tlk & toim). 2014. *Stesichorus. The Poems*. Cambridge: Cambridge University Press.

Strabon. *Geograafia*. = Hamilton, H. C. & Falconer, W. (tlk). 1903. *Strabon. Geography*. London: George Bell & Sons.

Sekundaarkirjandus

Berg, W. 1974. Hecate: Greek or “Anatolian”? – *Nomen*, vol. 21, no. 2. Leiden: Brill, lk 128–140.

Burkert, W. 1985. [1977]. *Greek Religion*. Raffan, J. (tlk). Cambridge: Harvard University Press.

- Burnett, A. P. 1994. *Hekabe the Dog*. – *Arethusa*, vol. 27, no. 2. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Camp, J. M. 2001. *The Archaeology of Athens*. New Haven: Yale University Press.
- Carboni, R. ja Cruccas, E. 2023. Forms of private and public devotion in the Dodecanese in the Hellenistic Age: The cases of the Great Gods and Hecate. – *Religion and Cult in the Dodecanese during the First Millennium*.
- Clinton, K. 1992. *Myth and cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion, delivered 19–21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens. Ateena: Svenska Institutet i Athen.
- Clinton, K. 1993. The sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis. – *Greek Sanctuaries: New Approaches*. Marinatos, N. ja Hägg, R. (toim). London, New York: Routledge, lk 110–124.
- Clinton, K. 1996. The Thesmophorion in central Athens and the celebration of the Thesmophoria in Attica. – *The role of religion in the early Greek polis*. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 16–18 October 1992. Hägg, R. (toim). Ateena: Svenska Institutet i Athen, lk 111–125.
- Cohen, I. M. 1986. The Hesiodic "Catalogue of Women" and the "Megalai Ehoiai". – *Phoenix*, vol. 40, no. 2. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, lk 127–142.
- Cosmopoulos, M. B. 2015. *Bronze Age Eleusis and the Origins of the Eleusinian Mysteries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Denson, R. 2023. *Caerulean Hounds and Puppy-Like Voices: The Canine Aspects of Ancient Sea Monsters*. – *The Classical Quarterly*, vol. 73, no. 2. Cambridge: Cambridge University Press, lk 520–531.
- Dowden, K. 1989. *Death and the Maiden: Girls' Initiation Rites in Greek Mythology*. London, New York: Routledge.
- Farnell, L. R. 1896. *The Cults of Greek States*, Vol. 2. Oxford: Clarendon Press.
- Franco, C. 2014. *Shameless: The Canine and the Feminine in Ancient Greece*. Fox, M. (tlk). Oakland: University of California Press.

- Foley, H. P. 1994. Commentary on the Homeric Hymn to Demeter. – The Homeric "Hymn to Demeter": Translation, Commentary, and Interpretive Essays. Foley, H. P. (toim). Princeton: Princeton University Press, lk 28–64.
- Hamilton, E. 1959. Mythology. New York: The New American Library.
- Herring, A. 2020. Reconstructing the Sacred Experience at the Sanctuary of Hekate at Lagina. – Journal of the Society of Architectural Historians, vol. 79, no. 3. Oakland: University of California Press, lk 247–263.
- Herring, A. 2022. Hekate of Lagina: a goddess performing her civic duty. – Anatolian Studies, vol. 72. London: British Institute at Ankara, lk 141–165.
- Hiller, S. 2011. Mycenaean religion and cult. – A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World, Volume 2. Duhoux, Y. ja Morpurgo Davies, A. (toim). Leuven: Peeters, lk 169–211.
- Johnston, S. I. 1990. Hekate Soteira: A Study of Hekate's Roles in the Chaldean Oracles and Related Literature. Atlanta: Scholars Press.
- Johnston, S. I. 1991. Crossroads. – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, vol. 88. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Ltd., lk 217–224.
- Johnston, S. I. 1999. Restless Dead: Encounters Between the Living and the Dead in Ancient Greece. Berkeley: University of California Press.
- Kraus, T. 1960. Hekate: Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsbuchhandlung.
- Kōiv, M. 2011. A Note on the Dating of Hesiod. – Classical Quarterly, vol. 61, no. 2. Cambridge: Cambridge University Press, lk 355–377.
- Larson, J. 2007. Ancient Greek Cults: A Guide. New York: Routledge.
- Marquardt, P. A. 1981. A Portrait of Hecate. – The American Journal of Philology, vol. 102, no. 3. Baltimore: The John Hopkins University Press, lk 243–260.
- Miles, M. M. 1998. The City Eleusinion. – The Athenian Agora, vol. 31. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Nilsson, M. P. 1967. Geschichte der griechischen Religion, ersten Band. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

- Østby, E. 2023. Ancient Selinus: A buried temple, myths and metopes, and a happy return. – *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*. Rooma: Norwegian Institute in Rome, lk 107–133.
- Parker, R. 2006. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Slawisch, A. & Wilkinson, T. C. 2018. Processions, Propaganda, and Pixels: Reconstructing the Sacred Way Between Miletos and Didyma. – *American Journal of Archaeology*, vol. 122, no. 1. Boston: Archaeological Institute of America, lk 101–143
- Strauss Clay, J. 2003. *Hesiod's Cosmos*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss Clay, J. & Vergados, A. 2026. Commentary. – *Theogony / Hesiod*. Strauss Clay, J. & Vergados, A. (toim). Cambridge: Cambridge University Press, lk 101–360.
- Von Rudloff, I. R. 1999. *Hekate in Ancient Greek Religion*. Horned Owl Publishing.
- West, M. 1966. Commentary. – *Hesiod, Theogony*. Oxford: The Clarendon Press, lk 150–437.
- Williamson, C. G. 2021. *Urban Rituals in Sacred Landscapes in Hellenistic Asia Minor*. Leiden: Brill.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Haldja Hermaküla ,
(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

„Jumalanna Hekate funktsioonid ja kultus Vana-Kreeka religioonis“ ,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja(d) on Mait Kõiv ja Elo-Mall Toomet ,
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Haldja Hermaküla

18.05.2026